

УДК 930(470):314.151.5-054.65(=161.1)"1918/1921"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.1>

Валерій ВЛАСЕНКО¹, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-2220-2239
e-mail: v.vlasenko@yur.sumdu.edu.ua

Мачей КРОТОФІЛ², д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-6691-5532
e-mail: makr@umk.pl

Тетяна МІНАЄВА³, канд. іст. наук
ORCID ID: 0000-0003-0932-6712
e-mail: t.minaeva@email.ua

Наталя ЯКОВЕНКО⁴, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-3493-5950
e-mail: zaliznaledi@ukr.net

¹Сумський державний університет, Суми, Україна

²Університет Миколая Коперніка в Торуні, Польща

³Чернівецький обласний краєзнавчий музей, Чернівці, Україна

⁴Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕПАТРИАЦІЯ ПОЛОНЕНИХ РОСІЯН ЗІ СКЛАДУ КОЛИШНЬОЇ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ, 1918–1921 роки (у висвітленні сучасної російської історіографії)

Вступ. Проаналізовано найзначніший історіографічний доробок російських істориків, які зосереджували свої зусилля на вивченні процесу репатріації полонених росіян з теренів Німеччини та Австро-Угорщини (та новопосталих в її колишніх межах незалежних держав) після завершення Першої світової війни.

Методи. Застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, зокрема історіографічний аналіз опублікованих праць російських істориків, метод контент-аналізу та військової антропології.

Результати. Встановлено, що на першому своєму етапі (листопад 1918 – січень 1919 рр.) репатріація полонених росіян відбувалася цілком стихійно, наслідком чого репатріанти були змушені долати надзвичайні складнощі під час свого переїзду додому. Зібраний у працях російських істориків дослідницький матеріал переконливо свідчить про те, що репатріанти у переважній більшості випадків були залишені більшовицькою владою фактично напризволяще, і більше того – остання намагалася ще й розіграти "карту" полонених для дестабілізації новопосталих європейських держав. Проведення другого етапу репатріації (літо 1920 – початок 1921 рр.) відбувалося в організований спосіб, чим більшовики мали завдячувати радянському дипломату В. Л. Коппу. Цього разу Москва не пошкодувала власних ресурсів, аби вивезти максимальну кількість полонених росіян, сподіваючись у такий спосіб нормалізувати свої стосунки з Німеччиною.

Висновки. Російська історіографія у переважній більшості праць доволі об'єктивно висвітлює тогочасну ситуацію з репатріацією полонених росіян, проте така оцінка не стосується тих публікацій, у яких йдеться про полонених українців, бо у висвітленні сюжетів про національне відсіпакування останніх російські дослідники послуговуються відверто антиукраїнськими пропагандистськими кліше.

Ключові слова: російська історіографія, полонені росіяни, репатріація, більшовицька дипломатія, Німеччина, Австро-Угорщина.

Вступ

Проблема репатріації полонених з теренів Німеччини та Австро-Угорщини вже довгий час привертає увагу російських істориків, що зумовлено як глобальністю тих суспільно-політичних трансформацій, яких довелося зазнати Росії протягом 1918–1921 рр., так і міждисциплінарним форматом цієї дослідницької теми, що передбачає опрацювання і використання інформації з різних ділянок наукового знання, і зокрема – історії міжнародних відносин та дипломатії, соціології (і зокрема – табірного соціуму), а також опрацювання широкого масиву відповідних статистичних даних. Безперечним позитивним явищем є те, що до наукового обігу залучається все більше коло джерел, що дає змогу розкрити різні аспекти процесу репатріації полонених росіян. Актуальність її вивчення зумовлена величезною кількістю вояків царської армії, які опинилися в полоні та утримувалися у спеціально для цього призначених таборах (близько 3,5 млн осіб), а також і тим, що серед них був значний відсоток мешканців українських губерній Російської імперії, у т. ч. й українців.

Методи

Під час підготовки статті автори послуговувалися загальнонауковими і спеціальними історичними методами, зокрема використовували історіографічний аналіз опублікованих праць російських істориків, метод контент-аналізу та військової антропології.

Результати

Практично в кожній праці з обшару російської історіографії присутня згадка про першу і довгий час єдину дослідницьку працю про полонених росіян, що була опублікована сучасником тих подій, керівником Російського комітету Червоного Хреста і членом російсько-німецької та російсько-австрійської змішаних комісій з обміну полоненими Н. М. Ждановим. Автор цієї книги розкрив специфіку перебування полонених росіян у таборах Центральних держав, а також досить докладно зупинився на обставинах їх повернення додому, висвітлив процес заснування та саму діяльність згадуваних змішаних комісій до капітуляції Німеччини і Австро-Угорщини. Результатом їх роботи стало повернення

влітку 1918 р. до Росії перших партій полонених росіян із числа інвалідів і хворих на сухоти. А вже з листопада цього року репатріація набула цілком стихійного характеру і відбувалася в такому форматі протягом двох місяців, і лише на початку 1919 р. уряди країн Антанти взяли на себе регулювання процесу евакуації полонених росіян, разом із тим розпочавши надання їм гуманітарної допомоги через національні організації Червоного Хреста. Н. М. Жданов оцінив її загальну кількість полонених росіян у Німеччині та Австро-Угорщині, яка за його підрахунками становила 3 млн осіб (Жданов, 1920, с. 10, 63, 72, 122).

За підрахунками С. Н. Васильєвої станом на кінець Першої світової війни в полоні перебувало близько 3 млн 395 тис. вояків російської армії, а після повернення їх більшої частини додому (як стихійних репатріантів) у Німеччині продовжували залишатися близько 600 тис. полонених, які були позбавлені будь-якого піклування, не маючи водночас жодної можливості самостійно повернутися до Росії (Васильєва, 1998, с. 16). Дещо іншою кількістю полонених (2 млн 417 тис.) оперував А. І. Степанов, покладаючи при цьому на офіційні дані країн Почвирного союзу (Степанов, 2002, с. 629–630).

Сучасні російські дослідники процесу репатріації полонених царської армії доклали зусиль для встановлення кількості росіян, які повернулися додому, розрізняючи при цьому перший етап їх репатріації (листопад 1918 р. – січень 1919 р.) – коли вона мала некерований характер; і другий (починаючи з літа 1920 р.) – що став можливий завдяки заходами більшовицької дипломатії і відбувався в цілком організований спосіб. Так, зокрема, І. П. Щеров оцінив кількість репатріантів першої "хвилі" (тих, хто самостійно повернувся до Росії) протягом окресленого часу в 942 502 особи, приїзд яких призвів до фактичного колапсу в роботі місцевих установ Центральної колегії у справах полонених та біженців при уряді РСФРР (*Центроппленбеж*) (Щеров, 2001, с. 22, 23).

На цю обставину звернув увагу й історик А. В. Посадський, який також відзначив майже повну неготовність місцевих структур *Центроппленбежу* до прийняття навіть мінімальної кількості колишніх полонених росіян, які самостійно поверталися з Німеччини та Австро-Угорщини у кінці 1918 і протягом 1919 рр. Водночас автор цієї статті унаочнив цю ситуацію в м. Саратовській губернії, навівши цілу низку прикладів, що свідчили про вкрай складне становище репатріантів унаслідок відсутності достатньої кількості продовольства та неможливості надання їм медичної допомоги. Така "турбота" більшовиків про поворотців з полону закономірно сформувала у деякого з них стійке неприйняття радянської влади та їхню активну участь в антибільшовицьких селянських повстаннях (у т. ч. в Тамбовській губернії) (Посадський, 2006, с. 183–188).

Російський дослідник В. Л. Чернопоров зосередив увагу на вивченні діяльності радянського дипломата В. Л. Коппа, який відіграв визначальну роль в організації репатріації полонених росіян другої "хвилі" (1920–1921 рр.). У його статті наведено важливі дані, які стосувалися ставлення Антанти до полонених росіян у Німеччині й у 1919 р., і зокрема згадується про її рішення повністю припинити виїзд репатріантів з німецьких таборів, передавши вирішення цього питання спеціальній новоствореній комісії. Кардинальна зміна політики Антанти була зумовлена "необхідністю захисту колишніх вояків союзної армії від голоду і анархії, що панували в радянській Росії", причому йшлося приблизно про 600 тис. колишніх полонених (які перебували у таборах

вже у статусі інтернованих. – *Авт.*). Автор статті відзначає, що в цей час у середовищі репатріантів почали працювати посланці генерала А. Денікіна, які намагалися загітувати колишніх полонених вступити до складу Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) (Чернопоров, 2006, с. 188–198).

Виходячи з того, що станом на квітень 1920 р. у 35 німецьких таборах залишалося, за різними даними, близько 200–260 тис. росіян, є всі підстави стверджувати, що ця агітаційна кампанія була успішною, і частина полонених повірила обіцянкам представників "білого руху". Але подальша військова поразка ЗСПР і як реакція на неї – рішення Антанти припинити будь-яку опіку полонених росіян (1 квітня 1920 р.) призвело до значного погіршення умов їх утримання, посиливши напругу у стосунках полонених з німецькою вартою та місцевим населенням. З огляду на це німецька сторона відправляла додому (через пункт обміну полонених у Нарві) в першу чергу мешканців "конфліктних" таборів, позбувшись в такий спосіб 30 тис. полонених росіян до кінця літа цього року. Станом на початок 1921 р. у Німеччині залишалося лише близько 27 тис. полонених, що засвідчило ефективність діяльності, очолюваної В. Л. Коппом більшовицької репатріаційної місії (Чернопоров, 2006, с. 188–198).

На згубній фатальності тогочасних практик повернення полонених росіян додому (насамперед – для них самих же) наголошувала у статті й одна з найавторитетніших російських дослідниць полону О. Нагорная (2008, с. 55–63). На її думку, проведення репатріації 1,5 млн бранців колишньої царської армії було апріорі непосильним завданням для більшовицької влади, яка до того ж і не поспішала їх повертати як через брак коштів для цього, так і з розрахунку використати цю агресивну та неосвічену масу страждальців для дестабілізації європейських держав. Проте полонені не зважали на потаємні плани більшовиків, так само як і на "воляння" постімперського уряду Німеччини про критичну потребу робочих рук для німецької економіки, і відразу після демонтажу імперських інститутів (листопад 1918 р.) почали стихійно залишати табори, просуваючись у напрямку на схід. Майже відразу цей рух перетворився на цілком некерований і настільки масовий, що його обсяги значно перевищили показники офіційної репатріації (спеціально призначеними для цього ешелонами). Більшовицький уряд, який спочатку використовував репатріацію полонених росіян як елемент тиску на новопосталі європейські країни, отримавши таку кількість поворотців, практично нічого не зробив, аби полегшити їх долю, разом із тим намагався їх використати для поповнення РККА та своїх трудових армій. Намагаючись реагувати на ці виклики, Антанта вжила заходів і припинила стихійну репатріацію полонених росіян у 1919 р., що, зрештою, мало захисний характер – через активізацію діяльності більшовицьких агітаторів у їх середовищі їхні дії в Німеччині могли набути цілком деструктивного характеру (Нагорная, 2008, с. 56).

Разом із тим існував і гуманітарний аспект зазначеної проблеми, який полягав у тому, що колишні полонені мали бути відправлені додому, а сам їх шлях повернення мав бути хоча би мінімальною мірою полегшений. Але більшовики (як і будь-яка російська влада) ніколи не цінували "людський матеріал", який для них завжди залишався витратним чинником і який навіть не потребував простого обрахунку. Тому більшовики не подбали про укладення якихось домовленостей про репатріацію та залізничне сполучення з Німеччиною,

внаслідок чого перехід полонених через демаркаційну лінію перетворювався у справжнє випробування, яке не всім репатріантам було під силу. Персонал німецьких потягів висаджував полонених, не доправивши їх десятки кілометрів до першого радянського прикордонного пункту, після чого репатріанти, дехто з яких не мав тепло одягу та взуття, мусили долати цю відстань пішки, потерпаючи від холоду і нестачу харчування. Але, дійшовши до довгоочікуваної радянської станції, на них чекало ще більше розчарування – у вигляді повної відсутності організації прийому та розміщення, та ще й цілковитої байдужості до їх долі з боку напівголодного станційного персоналу (Нагорная, 2008, с. 57).

О. Нагорная наводить згадки очевидців тих подій, і зокрема німецького дипломата Г. Хільгера, який спостерігав за прийомом полонених росіян на станції Орша. На самій станції не було ані продуктів, ані приміщень, ані достатньої кількості транспортних засобів для відправки далі такої кількості репатріантів. Тисячі росіян проходили вздовж потягу, в якому перебував згадуваний дипломат (зрозуміло, що той не міг бути використаний для транспортування полонених), багато з них падали від холоду, голоду, втоми та залишалися лежати вздовж дороги. Решта репатріантів – з останніх сил – спробувала захопити потяг із німецькими дипломатами, але озброєна варта не дозволила їм цього зробити. У відчаї від цієї невдачі група росіян спробувала підпалити вагони, але знов таки варта перешкодила їм у реалізації цього наміру (Нагорная, 2008, с. 57–58).

Коли все ж такі ешелони вивозили репатріантів, останніх майже не годували в дорозі, а коли це й відбувалося – очікувати своєї пайки слід було так довго, що існувала небезпека не встигнути на свій потяг. Репатріанти не могли отримати жодних пояснень під час своєї подорожі, залишаючись фактично в інформаційному вакуумі. Відсутність навіть елементарної медичної допомоги та турботи з боку місцевої влади призводили до того, що дехто з репатріантів вмирав, після чого їхні тіла залишали на пероні, де вони могли пролежати й кілька днів під відкритим небом – перш ніж їх нарешті ховали.

У завантажених понад усякої міри репатріантами вагонах з колосальною швидкістю розповсюджувалися епідемічні хвороби, при цьому хворі не відділялися від загальної маси пасажирів, бо серед працівників евакуаційних пунктів були відсутні лікарі. Наслідком цього хворі на тиф та "іспанку" відправлялися далі, після чого з потягів вже знімали велику кількість трупів репатріантів. Але це була лише частина померлих, бо багатьох з них просто викидали з потягу під час його руху, звільняючи місце для ще живих. Очевидці відзначали, що до потягів з самого початку була завантажена певна кількість домовин для мерців, але їх належало берегти та використовувати багаторазове, відповідно обліковуючи. Не менш сумною була доля й тих напівживих хворих, кому пощастило дістатися столиці, де вони сподівалися все ж таки отримати медичну допомогу. Але й тут вони були нікому не потрібні – бо московські шпитали не були підготовлені до масового прийому інфекційних хворих, і тому переважна їх більшість протягом трьох днів помирала (Нагорная, 2008, с. 58).

У набагато кращому становищі опинилися тільки ті, хто під час полону працював на агропідприємствах, де полоненим було як правило забезпечено достатнє харчування. Завдяки тому, що їхня праця хоч і мінімально, але оплачувалася, ця група полонених змогла робити заощадження, на які купувала собі одяг і продукти. Також на загальному тлі знесилених та змарнілих репат-

ріантів вирізнялися ті з полонених, яким у свій час вдалося втекти з німецьких таборів до Голландії, Данії або Швейцарії, де їх цілком задовільно годували. Але таких полонених була меншість, і ситуація з репатріантами була близькою до критичної.

Не маючи можливості полегшити долю репатріантів, більшовицький уряд намагався регулювати їх стихійний рух, визначаючи для їх прийому "пріоритетні" губернії. Слід відзначити, що радянська влада усвідомлювала потенційну загрозу з боку репатріантів і робила все можливе задля їх усунення зі столиць (Петрограда і Москви). У той самий час губернські установи, навіть ті, які були спеціально створені для прийому поворотців, не впоралися зі своїми завданнями, бо значна їх кількість існувала лише на папері. Для них було проблематичною навіть відправка вже зібраних продуктових пакетів до німецьких таборів, хоча їм було добре відомо, що їх мешканці перебували на межі голодної смерті. Дехто з медичного персоналу вдавався до мародерства, забираючи гроші та цінні речі у померлих репатріантів (Нагорная, 2008, с. 59).

Лише зменшення потоку репатріантів навесні 1919 р. дало змогу більшовикам закрити кордон і запровадити перевірку поворотців, а також розпочати кампанію з "промивання їхніх мізків". У цей час набула системності пропагандистська робота з репатріантами з метою переконати останніх у перевагах диктатури пролетаріату. Зустріч репатріантів на радянській землі набула рис урочистості (з промовами і оркестром), а подальше їх перевезення відбувалося у супроводі політпрацівника, який мав вести з ними виховні бесіди протягом усього часу їх перебування у вагонах. Серед репатріантів настирливо поширювали більшовицькі агітки – брошури, листівки, примірники "Газети військовополоненого", які містили відверту більшовицьку пропаганду та заклики вступати до лав Червоної армії. Але все це робилося агітаторами дуже неохоче – лише аби відпрацювати доручене завдання, до того ж і самі репатріанти скептично приймали цю пустопорожню активність навколо себе.

Пропагандистські заходи набували особливого різноманіття у дні революційних "свят", бо в цей час крім мітингів, лекцій і концертів для репатріантів намагалися ще поліпшити їх денний пайок, але єдиним "бонусом" до звичайної їжі зазвичай була лише додаткова склянка чаю. Внаслідок зіткнення із суворою російською дійсністю всі "райдужні" надії репатріантів дуже скоро змінювалися розчаруванням, після чого репатріанти масово зривали плани мобілізації, вдавалися до дезертирства з Червоної армії або відмовлялися виконувати накази про трудову мобілізацію. Дехто з репатріантів навіть вдавався до зворотного переходу кордону, вбачаючи кращою для себе перспективою пошук роботи в Німеччині, ніж боротьбу з останніх сил за виживання в Росії (Нагорная, 2008, с. 60).

Інший сучасний російський "дослідник" – С. С. Іпполітов – у статті з відверто провокаційною назвою (Іпполітов, б.д., с. 68–79), яка була розміщена на ресурсі "КіберЛенінка", і можливо єдина з посеред усіх інших публікацій не має ані року видання, ані номеру випуску. В ній автор в абсолютно недолугий спосіб намагався розставити деякі політичні акценти, безпідставно звинувативши імперські інститути Австро-Угорщини (в момент їх ліквідації) в тому, що вони не надали "ніякого матеріального забезпечення, харчування, транспорту для повернення додому колишніх полонених [росіян]". У зв'язку з цим постають два резонні питання:

по-перше, чому власне Австро-Угорщина (або новопосталі Австрія і Угорщина) повинні були опікуватися сотнями тисяч полонених росіян – майже не маючи на той час (осінь 1918 р.) матеріальних ресурсів для потреб власного населення; і по-друге, в який спосіб це могла зробити імперія, якої вже не існувало, а її правонаступники – територіально невеликі європейські держави – лише починали формувати власні інституції?

Автор статті повідомляє про "сотні тисяч голодних, хворих, напівроздягнених людей", які вийшли з таборів і почали стихійно рухатися (зокрема й пішки) через Чехословаччину, Угорщину, Польщу до російського кордону. Зрозуміло, що ця маса полонених росіян створила справжню гуманітарну катастрофу як для себе, так і для мешканців тих регіонів, територію яких йшли ці здебільшого декласовані елементи, вмираючи від голоду, холоду і хвороб. С. Іпполітов не утримався, аби не повідомити, що під час цих своїх "мандрів" полонені росіяни "заснавали переслідувань та побиття з боку місцевих мешканців" (Іпполітов, б.д., с. 72–73), і особливо в цьому вирізнялися поляки, скромно умовчуючи водночас, що причиною такого ставлення до росіян були тотальні грабунки харчів у польських селян, до чого раз за разом вдавалися росіяни, які поводитися гірше за сарану на своєму шляху.

Одним абзацом своїх писань С. Іпполітов пояснює й назву статті, згадуючи про подію, яка, на його думку, "стала відображенням тих гуманітарних і геополітичних процесів, які мають місце і в ХХІ ст.". Остання сталася у таборі Німецьке Яблонне (аж ніяк не "німецький Яблонець", як його називає автор статті), до якого дісталася якась з груп російських стихійних репатріантів (С. Іпполітов не подає ані місяця, ані року їх появи в таборі, очевидно, йшлося про кінець 1918 – початок 1919 рр. – *Авт.*). Отримавши в цей час доручення виокремити із загальної маси росіян українців (у ЧСР у цей час діяла Українська військово-санітарна місія, завданням якої було налагодження репатріації громадян УНР, можливо, що це робилося на її прохання. – *Авт.*), комендант табору напевно що безпідставно вніс до списків українців росіян, що мали чорносотенні політичні переконання. Логічно, що ці особи заявили про свою категоричну незгоду, і на тій підставі, що вони є етнічними росіянами, відмовилися перейти до української секції табору. Зрештою, бажання росіян залишитися у цій своїй "іпостасі" було почуто комендантом табору, тим більше, що у них знайшовся впливовий захисник (член російської делегації д-р Є.І.Канський) (Іпполітов, б.д., с. 74).

Процес національної сепарації у середовищі полонених колишньої царської армії на теренах ЧСР не давав спокою С. Іпполітову і при висвітленні ситуації у таборі Хоцен. За його оцінкою, "самостійні українці намагалися посіяти розбрат між руськими мешканцями табору". Натомість розкладова діяльність більшовицьких агітаторів у цьому таборі непокоїла його значно менше, і це при тому, що їх зусиллями була паралізована робота створених заходами Бернського бюро допомоги полоненим бібліотеки, кількох майстерень, а також припинена видача додаткового харчування. Більшовики зробили в таборі все, щоб спрямувати незадоволення полонених на адміністрацію табору та присутніх у ньому офіцерів-росіян, які здійснювали посередницькі функції (Іпполітов, б.д., с. 75).

Привертає увагу й наведений С. Іпполітовим факт прибуття до ЧСР у другій половині 1920 р. більшовицької місії Червоного Хреста, заходами якої до Росії репатрійовані 7 тис. колишніх полонених. І тут же ро-

бити наукове "відкриття" – зазначивши, що результатом її роботи стала ліквідація в Чехословаччині всіх "концентраційних таборів", зокрема й "Іозефовського" (Іпполітов, б.д., с. 77), що не відповідає дійсності, бо український військовий табір у Іозефові проіснував до серпня 1925 р. Отже існують підстави говорити лише про тогочасне одночасне вивезення з таборів усіх росіян, тоді як табори для інтернованих та пересильні табори продовжували залишатися в ЧСР ще довгий час.

Але найбільшим "одкровенням" став зроблений С. Іпполітовим висновок про те, що "російська гуманітарна діяльність стала високим зразком турботи про найбільш постраждалих під час воєнних дій категорій людей", що абсолютно не відповідає історичній правді, зокрема й тим фактам, що були наведені у статті самим її автором, що вкотре засвідчує його пропагандистське ество. Цьому не доводиться дивуватися, бо першою позицією у списку використаної літератури статті С. Іпполітова йде відсилка на повне зібрання творів Леніна, що зайвий раз засвідчує антинауковість цього матеріалу (Іпполітов, б.д., с. 78).

На відміну від згаданого вище російського пропагандиста С. Іпполітова дослідниця Є. Лазаренко представила доволі реалістичну картину дійсного стану справ з репатріацією полонених росіян. Використавши документи Державного архіву Російської Федерації та матеріали російських періодичних видань, вона навела у своїй статті дані про використання деяких міст України і Білорусії як пунктів обміну, транзиту і реевакуації як російських, так і полонених зі складу австро-угорської армії влітку 1918 р. Це стало можливим завдяки підписанню спеціальної австрійсько-радянської міжурядової угоди (червень 1918 р.), яка передбачала відправку з Росії першого транспорту полонених австрійців (3000 осіб), та відповідно вивезення такої ж кількості полонених росіян з території Австро-Угорської монархії через територію України. Обмін полоненими мав відбуватися у Гомелі, Києві та Харкові. У цитованій нею газеті "Заря России" (№ 53 від 28 червня 1918 р.) наводиться й доволі красномовна інформація про те, що на цей час в Одесі та Києві скупчилися до 10 тис. відпущених з австрійського полону солдатів колишньої царської армії, які, аби не вмерти з голоду, були змушені жебракувати (Лазаренко, 2021, с. 191).

Але найцікавішу інформацію було опубліковано в російському часописі "Наше Слово" (№ 56 від 28 червня 1918 р.), що стосувалася Всеросійського земського союзу, який заявив про свою підтримку більшовицької влади у наданні медичної, харчової та матеріальної допомоги тим полоненим росіянам, які у цей час поверталися додому. Вже сама назва однієї зі статей у цій газеті – "800 000 хворих полонених" засвідчувала масштаб проблем, які стояли перед більшовиками. У цій ситуації згадуваний Союз намагався довести новій владі свою для неї корисність, давши доручення лазаретам у російській глибинці підготуватися до прийому великої кількості хворих репатріантів, які мали прийняти першу їх хвилю (Лазаренко, 2021, с. 192).

Другу хвилю поворотів з полону керівництво Союзу сподівалося розмістити в "найкраще забезпечених хлібом" губерніях ("Україна, Дон, Урал, Сибір, а також інші "самостійні" російські республіки"), з якими Союз вступив у жваве листування, очевидно прагнучи перекласти на них всі турботи над багатотисячною масою хворих росіян з числа колишніх полонених. Союз запевняв, що ці "колишні російські області" виявили свою повну готовність взяти на себе опіку та лікування хворих та інва-

лідів, і що переважна їх більшість буде спрямована до України (Лазаренко, 2021, с. 192–193), яка, на думку земських функціонерів, не мала інших проблем як тільки витратити свої обмежені ресурси на декласовану масу росіян, які ще переважно мали виразно чорносотенні погляди.

Є. Лазаренко також цитує рукопис "Обмен военнопленных", автором якого був один з лікарів-росіян санітарного потягу для перевезення репатріантів зі станції Молодечно, порівнюючи становище полонених росіян у державах Почвірного союзу (Німеччині, Австро-Угорщині, Османській імперії) і полонених армій цих країн у Росії. Очевидець тих подій відзначає, що потяг, який був поданий для завантаження полоненими німцями і австрійцями, був "чистий, вагони ретельно продезинфіковані, на всіх ліжках чиста білизна, у сховищах достатня кількість харчів. Все це пильнували представники Міжнародного Червоного Хреста, які навіть з'ясували у репатріантів (німців), "скільки цигарок і якої фірми будуть отримувати полонені в дорозі". Вигляд полонених "австро-германців" цілком вразив лікаря-росіянина: "чисто вдягнені, в однострої своїх підрозділів, здорові на вигляд, ретельно виголені" як ніби "тільки учора вони вийшли з казарми", і це при тому, що деякі з них пробули в російському полоні майже три роки. В дорозі їх хвилювало лише одне запитання: "Чи надادуть їм відпустку аби побачити родичів чи відразу відправлять на фронт?". У самій Німеччині їх зустрічали урочисто, з музикою, ситним обідом та в присутності родичів (Лазаренко, 2021, с. 193).

Цілком інакшим було ставлення до полонених росіян, яких завантажили "в брудний потяг, який не тільки не продезинфікували, а навіть не прибрали сміття з підлоги". Зрештою це було "зайвим", бо всі полонені мали неохайний "одяг з вшитими брунатними пов'язками і лампасами", і вирізнялися своїми змученими обличчями, загальною слабкістю з виразними сухотними ознаками, що мали лише одне прохання: "поїсти...". Отримавши їжу – накидалися на неї з несамовитістю та їли до втрати свідомості. "Загальноприйняті норми [споживання їжі] в цій ситуації були вже не прийнятні – бо такі потреби полонених росіян створили нові масштаби (відра супу, каші, чаю). І так поводитися не тільки солдати, але й офіцери". Але цього полоненим росіянам було мало, і "дорогою додому вони жебракували на станціях і то лише ті, хто був здоровий і міг ходити" (Лазаренко, 2021, с. 193).

В аналізованій статті наведено (з посиланням на архівний документ) порівняння денного продовольчого пайку полонених росіян і "австро-германців": пайок останніх становив "півтора фунта хліба, фунт м'яса, кава, цигарки. Гарячі обіди з двох страв і така сама вечеря. Холодний сніданок: м'ясні або овочеві консерви". І до порівняння пайок полоненого росіянина: "1/8 фунта хліба. М'яса нема, його замінюють чим завгодно, зокрема маринованими равликами. Чаю і кави взагалі немає, замість цього – ромашка. Про цигарки взагалі й мови немає. Життя в полоні для полонених росіян складалося виключно "з роботи до повного виснаження, приниження, побоїв", що призвело до майже повної втрати ними людського ества, чого вони навіть не усвідомлювали, маючи лише одне рефлексорне бажання – поїсти (Лазаренко, 2021, с. 193–194).

Коротку інформацію про перебіг репатріації полонених росіян з теренів Австро-Угорської імперії в момент її розпаду (листопад 1918 р.) було наведено у статті башкирських істориків (Асеев, Каримов, & Каримова,

2023, с. 25). У ній – на основі споминів очевидців – описано вплив революційних подій на кардинальну зміну становища полонених, коли майже одночасно широко розчинилися брами усіх таборів полонених та розпочалася стихійна їх репатріація: "потяги були переповнені, люди сиділи на дахах вагонів, буферах, підніжках, і жодної можливості хоча би трохи стишити стихійний потік нещасних страждальців". Заходами делегованої до Австрії більшовицької репатріаційної комісії та місії Російського Червоного Хреста шляхами слідування цих ешелонів були організовані лікарсько-харчові пункти (у Відні, Будапешті та Мармарош-Сеґеті та ін.), в яких репатріантам видавалася гаряча їжа, і де вони в разі потреби могли отримати медично-санітарну допомогу.

Члени згадуваних більшовицьких місій виконували доволі значний обсяг роботи (достатньо сказати, що тільки через Угорщину щоденно проїздило 30–35 тис. полонених росіян), але спроби декого з них чинити відповідний політичний вплив на репатріантів не залишилися поза увагою урядів європейських держав, на теренах яких вони перебували. Останні небезпідставно вважали якщо не всіх, то принаймні декого з членів цих місій таємними більшовицькими агентами, делегованими сюди для проведення підривної роботи. Отже не є дивним, що владні структури Австрії та Угорщини вживали заходів для їх арештів та видалення поза межі своєї території (січень 1919 р.) (Асеев, Каримов, & Каримова, 2023, с. 25).

Не було довіри до радянських представників і в урядів Німеччини та скандинавських країн – спроби більшовиків створити для перевезення репатріантів Балтійську шпитальну флотилію (під прапором Російського товариства Червоного Хреста) у складі 10 кораблів закінчилися майже повним фіаско, бо дев'ять з них не змогли приступити до виконання своєї місії, оскільки перебували у приватній власності кількох фінських і данських судовласників (на початку війни ці кораблі були конфісковані росіянами для військових потреб) (Асеев, Каримов, & Каримова, 2023, с. 25–26).

У дисертації І.Б. Белової висвітлено окремі аспекти репатріаційного процесу полонених росіян, зокрема авторка зосередила свою дослідницьку увагу на вивченні діяльності *Центроппленбежа* та спробах організації ним централізованої реевакуації (Белова, 2015). Роком раніше І. Белова підготувала статтю, в якій здійснила максимально стислий огляд російської історіографії, зовсім уникнувши водночас проведення аналізу зарубіжної. Вона була змушена констатувати, що майже всі сучасні російські дослідники негативно оцінюють організацію прийому репатріантів більшовицькою владою (точніше – майже повну її відсутність), що сприяло формуванню критичного ставлення до неї з боку значної частини стихійних репатріантів (тих, що прибули до Росії у кінці 1918 – першій половині 1919 рр.). Проте така злочинна недбалість влади щодо них не перетворила репатріантів (за деяким винятком) на ворогів більшовизму, що пояснювалося вкрай злидним їх станом та цілковитою виснаженістю більшості поворотців. І.Б. Белова відзначила, що російські дослідники зосереджують свою увагу на таких аспектах репатріації, як оцінка кількості поворотців (1 млн 142 тис. осіб протягом 1918–1921 рр.), психологічний та матеріальний стан репатріантів, їх ставлення до влади та боротьба між більшовиками та їх політичними противниками (білим рухом) за прихильність полонених та їх привернення на свій бік (Белова, 2015, с. 72–77).

Неоднозначне враження справляє праця сучасного російського дослідника В. Телицина. Перша частина його книги, яка стосується життя російських полонених у таборах Німеччини та Австро-Угорщини в 1914 – початку 1917 р., являє відвертий, практично нічим не прикритий плагіат згадуваної вже монографії Н. Жданова (див. докл.: Мінаєва, 2012, с. 130–133). Натомість, друга частина, присвячена поверненню колишніх російських бранців додому, все ж містить інформацію, базовану на низці оригінальних архівних матеріалів і розкриває окремі аспекти репатріаційного процесу. Зокрема, в ній приділено увагу більшовицькій та антирадянській пропаганді в середовищі репатріантів, хаотичності та непослідовності дій більшовицької влади, її нездатності взяти під контроль стихійний процес репатріації тощо (Телицин, 2011, с. 95–151).

Дискусія і висновки

Отже, реконструюючи перебіг репатріаційного процесу полонених росіян з Німеччини, російські дослідники слушно відзначають його цілковиту стихійність, внаслідок чого репатріанти були змушені долати надзвичайні випробування під час свого повернення додому. Через колапс імперських інститутів влади спочатку в Австро-Угорщині, а потім і в Німеччині комендатури таборів полонених на певний час припинили виконувати свої функції, що дало змогу полоненим безперешкодно залишити місця свого примусового утримання та вдаватися до несанкціонованого виїзду додому. Це призвело до значного зменшення кількості полонених у таборах, проте більшість полонених перебувала поза ними, працюючи у складі робітничих команд, а тому їх виїзд був ускладнений.

До того ж німецька влада не була зацікавлена в їх швидкій репатріації, бо від праці полонених значною мірою залежало стабільне функціонування економіки країни. Слід також додати, що уряди країн Антанти, побоюючись поширення більшовицьких ідей в Європі, тимчасово заборонили проведення репатріації полонених росіян додому вже наприкінці зими 1919 р. Але не всі полонені росіяни змогли скористатися цим "вікном можливостей" і виїхати додому, тому для їх утримання в Німеччині у 1919–1920 рр. продовжували функціонувати табори з десятками тисяч їх "мешканців" (у цей час вони мали статус інтернованих. – *Авт.*) – вояків колишньої царської армії.

Зібраний у працях російських істориків дослідницький матеріал переконливо свідчить про те, що репатріанти більшою мірою були залишені більшовицькою владою фактично напризволяще, і понад те – остання намагалася ще й розіграти "карту" полонених для де-стабілізації новопосталих європейських держав, залишаючись вірною своїй ідеї "світової революції". Тому не є дивним, що європейські уряди вживали енергійних контрзаходів проти членів більшовицьких репатріаційних місій, а невдовзі взагалі заборонили їхню діяльність. Зрозуміло, що це негативно вплинуло на становище репатріантів, процес перевезення яких додому був істотно загальмований. Проведення другого етапу репатріації (літо 1920 – початок 1921 рр.) відбувалося у більш організований спосіб, чим більшовики мали завдячувати своєму дипломату В. Л. Коппу. Цього разу Москва не пошкодувала власних ресурсів, аби вивезти максимальну кількість полонених росіян, сподіваючись у такий спосіб нормалізувати свої стосунки з Німеччиною.

Відзначаючи прийнятний науковий рівень більшості досліджень російських істориків із зазначеної тематики та віддаючи їм належне за введення до наукового обігу

значної кількості архівних джерел (статті О. Нагорної, Є. Лазаренко, В. Чернобьорова), слід зауважити, що серед усього їх загалу є й такі (допис С. Іпполітова), які вдалися до відвертого фальшування фактів з пропагандистською метою. Стаття авторства останнього є зразком того, як за жодних обставин не варто писати історію. Поява таких праць унаочнює кризовий стан російської історичної науки на сучасному етапі та переконливо свідчить про виразну упередженість і непрофесійність частини російських істориків, які вважають своїм покликанням прислужництво злочинному путінському режиму.

Список використаних джерел

- Асеев, И. А., Каримов, Р. Р., & Каримова, Г. Ю. (2023). Репатриация русских военнопленных после окончания Первой мировой войны: к истории вопроса. *Вестник Уфимского юридического института МВД России*, 1(99), 24–29.
- Белова, И. Б. (2015). *Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг. (По материалам центральных губерний Европейской России)*. [Дис. д-ра ист. наук, 07.00.02, Брянский государственный университет им. акад. И. Г. Петровского].
- Белова, И. Б. (2014). Возвращение русских военнопленных Первой мировой войны в Советскую Россию: историографический аспект. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. Область наук: История и археология, 4, 72–77.
- Васильева, С. Н. (1998). *Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны*. [Автореф. дис. канд. ист. наук, Московский государственный университет].
- Жданов, Н. М. (1920). *Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 гг.* Ч. I, II, III.
- Ипполитов, С. С. (б.д.) "Украинцы категорически заявили, что они русские": военнопленные Первой мировой войны в европейской политике, 1918–1921 гг. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Серия "Исторические науки"*, с. 68–79 (без зазначення року, тому, номеру).
- Лазаренко, Е. И. (2021). Резервация военнопленных Русской армии первой мировой войны из иностранных лагерей *Вестник Сурагутского государственного педагогического университета*, 3(72), 184–195.
- Минаева, Т. В. (2012). Рец. на: Телицин В. Л. Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны. *Исторична панорама*. Вип. 14, 128–133.
- Нагорная, О. С. (2008). "Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства": советская практика репатриации военнопленных Первой мировой войны *Вестник Челябинского государственного университета*. Вип. 24. История, 15(116), 55–63.
- Посадский, А. В. (2006). Пленные после плена: к истории русских военнопленных Великой войны в 1918–1920 гг. *Доклады академии военных наук. Военная история*. № 5 (23). *Первая мировая война: поиски новых подходов к исследованию, приглашение к диалогу*. Саратов, 183–188.
- Степанов, А. И. (2002). Цена войны: жертвы и потери. В *Мировые войны XX века: в 4 кн.*: Кн. 1. Первая мировая война: Исторический очерк (Г. Д. Шкундин, Ред.), 624–644. Наука.
- Телицин, В. Л. (2011). *Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны*.
- Чернобьоров, В. Л. (2006). Деятельность советского дипломата В. Л. Коппа по возвращению на родину российских военнопленных (1919–1921 гг.). *Доклады академии военных наук. Военная история*. № 5 (23). *Первая мировая война: поиски новых подходов к исследованию, приглашение к диалогу*, 188–198.
- Щеров, И. П. (2001). *Военная миграция в России 1914–1922 гг.* [Автореф. дис. д-ра ист. наук, Московский государственный университет].

References

- Asseev, I. A., Karimov, R. R., & Karimova, G. Yu. (2023). Repatriation of Russian prisoners of war after the end of the First World War: to the history of the issue *Bulletin of the Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 1(99), 24–29 [in Russian].
- Belova, I. B. (2015). Forced migrants: refugees and prisoners of war of the First World War in Russia. 1914–1925 (Based on materials from the central provinces of European Russia). [Diss. Doc. of History, 07.00.02, Bryansk State University named after acad. I.G. Petrovsky] [in Russian].
- Belova, I. B. (2014). The return of Russian prisoners of war of the First World War to Soviet Russia: historiographic aspect *Bulletin of the Vyatka State Humanitarian University*. Field of science: History and archeology, 4, 72–77 [in Russian].
- Chernoborov, V. L. (2006). The activities of the Soviet diplomat V. L. Kopp to return Russian prisoners of war to their homeland (1919–1921). *Reports of the Academy of Military Sciences. Military History*. No. 5(23). The First World War: Search for New Approaches to Research, Invitation to Dialogue, 188–198 [in Russian].

Ippolitov, S. S. (n.d.). "The Ukrainians categorically declared that they were Russian": prisoners of war of the First World War in European politics, 1918–1921. *Scientific notes of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky*. Series "Historical sciences", 68–79 (without indication of year, volume, number) [in Russian].

Lazarenko, E. I. (2021). Re-evacuation of prisoners of war of the Russian army of the First World War from foreign camps *Bulletin of the Surgut State Pedagogical University*, 3 (72), 184–195 [in Russian].

Minayeva, T. V. (2012). Review of: Telitsyn V.L. Returning home: On the history of Russian Prisoners of war in World War I. *Historical panorama*. Issue 14, 128–133.

Nagornaya, O. S. (2008). "Evacuation in the form in which it exists is destructive for prisoners of war and dangerous for the state": Soviet practice of repatriating prisoners of war of the First World War *Bulletin of the Chelyabinsk State University*. Issue 24. History, 15(116), 55–63 [in Russian].

Posadsky, A. V. (2006). Prisoners after captivity: on the history of Russian prisoners of war of the Great War in 1918–1920. *Reports of the Academy of Military Sciences. Military History*. No. 5(23). The First World

War: Search for new approaches to research, invitation to dialogue. Saratov, 183–188 [in Russian].

Shcherov, I. P. (2001). Military migration in Russia 1914–1922. [Thesis abstract diss. doctor of historical sciences, Moscow State University] [in Russian].

Stepanov, A. I. (2002). The Price of War: Victims and Losses. In *World Wars of the 20th Century*: in 4 books: Book 1. The First World War: Historical Essay (G. D. Shkundin, Ed.), 624–644. Nauka [in Russian].

Telitsyn, V. L. (2011). Returning home: On the History of Russian Prisoners of War in World War I.

Vasilyeva, S. N. (1998). Prisoners of war of Germany, Austria-Hungary and Russia during the First World War. [Thesis abstract diss. candidate of historical sciences, Moscow State University] [in Russian].

Zhdanov, N. M. (1920). Russian prisoners of war in the World War 1914–1918. Part I, II, III [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 16.06.24

Прорецензовано / Revised: 06.07.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Valeriy VLASENKO¹, PhD (Hist.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-2220-2239

e-mail: v.vlasenko@yur.sumdu.edu.ua

Maciej KROTOFIL², DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6691-5532

e-mail: makr@umk.pl

Tetiana MINAEVA³, PhD (Hist.)

ORCID ID: 0000-0003-0932-6712

e-mail: t.minaeva@email.ua

Natalia YAKOVENKO⁴, DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-3493-5950

e-mail: zaliznaledi@ukr.net

¹Sumy State University, Sumy, Ukraine

²Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

³Chernivtsi Regional Museum of Local Lore, Chernivtsi, Ukraine

⁴Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REPATRIATION OF CAPTURED RUSSIANS FROM THE WAREHOUSE OF THE FORMER TSARIST ARMY FROM THE TERRITORY OF GERMANY AND AUSTRIA-HUNGARY, 1918–1921 (in coverage of modern Russian historiography)

Background. The article analyzes the most significant historiographic work of Russian historians, who focused their efforts on the study of the process of repatriation of captured Russians from the territories of Germany and Austria-Hungary (and those newly established within its former borders of independent states) after the end of the First World War.

Methods. Several general scientific and special historical methods were applied, in particular, historiographical analysis of the published works of Russian historians, the method of content analysis and military anthropology.

Results. It was established that at its first stage (November 1918 – January 1919) the repatriation of captured Russians took place quite spontaneously, as a result of which the repatriates were forced to overcome extraordinary difficulties during their move home. The research material collected in the works of Russian historians convincingly shows that the repatriates in the vast majority of cases were left to their own devices by the Bolshevik authorities, and moreover, the latter tried to play the captives "card" to destabilize the newly established European states. The second stage of repatriation (summer 1920 – early 1921) was carried out in an organized manner, which the Bolsheviks owed to the Soviet diplomat V.L. Kopp. This time, Moscow did not spare its own resources to take out the maximum number of captured Russians, hoping in this way to normalize its relations with Germany.

Conclusions. Russian historiography in the vast majority of works quite objectively covers the contemporary situation with the repatriation of captured Russians, but this assessment does not apply to those publications that talk about captured Ukrainians, because in covering stories about the national separation of the latter, Russian researchers use frankly anti-Ukrainian propaganda clichés.

Keywords: Russian historiography, captured Russians, repatriation, Bolshevik diplomacy, Germany, Austria-Hungary.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.